

Významné osobnosti naší univerzity

O smyslu filozofie

Jana Patočky

(1907-1977)

Edmund Husserl, Martin Heidegger a Jan Patočka jsou u nás nejnámějšími představiteli fenomenologie, tj. filozofie pojednávající o tom, co se vyjevuje. Tato filozofie, pocházející z rozhraní 19. a 20. století, si mezi tehdejšími filozofickými směry brzy získala jedno z předních míst. Její přitažlivost působila poněkud více na mladou myslitelskou generaci, z níž vzešla celá řada předních filozofů jak v Německu, tak v jiných zemích. Její mezinárodní věhlas a vliv trvají dodnes, i když z původní fenomenologie, jak ji koncipoval její zakladatel Edmund Husserl (prostějovský rodák, 1859-1938), už zbývá jen málo. Ať již kladně (existencialismus) nebo v polemickém smyslu (novopozitivismus) ovlivnila většinu současných filozofií a hraje důležitou úlohu v dnešní konfrontaci mezi modernou a postmodernou. Husserlovi žáci i pokračovatelé přes respekt, který ke svému velkému učiteli chovali, se většinou odklonili od jeho ortodoxního směru myšlení a vydali se vlastními cestami. To byl také případ jeho nejnadanějšího „nepřímého“ žáka Martina Heideggera (1889-1976), který záhy zpochybnil Husserlův velký sen, jímž chtěl vytvořit z fenomenologie přísnou vědu (philosophia prima) o objektivním a absolutním vědění. Odmítl také postavit (a nebyl sám) fenomenologickou filozofii na tzv. transcendentální subjektivitě. Heidegger omezil fenomenologii pouze na metodu a tradiční metafyziku, pojednávající o jsoucnu v celku, nahradil fundamentální ontologií, jež se ptá po bratřích a smyslu bytí.

Jan Patočka (1907-1977), poslední Husserlův žák, se k věhlasnému filozofovi dostal jako stipendista Humboldtovy nadace a byl přijat manželi Husserlovými velmi srdečně a téměř jako člen rodiny. Snad na tom měla zásluhu i jejich společná země původu a vztah k Masarykovi. Hodně o tom také napovídají Husserlova slova z dopisu mladému adeptu filozofie z 20. 10. 1934: „Víte, že ve Vaši vž-

nost a k Vašemu nadání chovám velkou důvěru, proto se o Vás tak vřele zajímám.“ Konzultantem se mu stal Eugen Fink, který ho upozornil na Heideggera, jehož některé přednášky pak Jan Patočka navštěvoval. Mezi Finkem a Patočkou vzniklo přátelství na celý život. S Husserlem vedl mladý Patočka filozofické rozhovory a studoval i jeho rukopisy, což ho přivedlo k volbě tématu habilitační práce s názvem *Přirozený svět jako filozofický problém*, kterou obhájil r. 1936. V prostředí UK, zatíženém pozitivismem, působila práce přinejmenším nestandardně. Jeden z členů komise, známý pozitivista prof. Jar. Král v hodnocení mj. uvedl: „Dr. Patočka jest tedy, ač byl mým žákem a dosud se ke mně hlásí, filozofickým jinověrcem. Ale jest jinověrcem, jehož si vážím, a od něhož si mnoho slibuji pro českou filozofii.“ (Praha 26. 10. 1936, spolupodepsání Šeracký a J. B. Kozák) Zároveň je to pěkná ukázka tolerance k jinému názoru. Tématem práce je *přirozený svět*, vycházející z myšlenky, že moderní člověk „nemá jednotný názor světa, žije ve dvojitě světe, totiž ve svém přirozeně daném okolí a ve světe, který pro něj vytváří moderní přírodověda, založená na základě matematické zákonitosti přírodní. Nejednota, která tím prostoupila celý náš život, je vlastním

zdrojem duševní krize, kterou procházíme¹. K charakteristice přirozeného světa patří dvě dimenze: domov a cizina. Téma přirozeného světa znepokojovalo Patočku po celý život. Věnoval mu stálou pozornost a promýšlel ho z různých hledisek, hlavně v intencích anti-psychologismu, antinaturalismu i antisubjektivismu, přestože jeho původní východisko bylo ve znamení Husserlovy transcendentální subjektivity. Patočkovy četné revize byly prováděny nejprve pod vlivem M. Heideggera, později při nich sehráli důležitou úlohu i další filozofové: Aristotelés, Platón, Merleau-Ponty, Fink.

Fenomenologie je duchovním reflexem rozporů a bezvýchodnosti, do níž vyústil vývoj novověké filozofie a vědy, který byl v zárodku obsažen v Descartově novém filozofickém východisku, založeném na sebejistotě vědomí a dualismu substance duchovní (myšlení) a hmotné (rozprostraněnosti). Podle něho se duševněm rozumí vědomí (já) a hmotou se myslí příroda. Z gnozeologického hlediska jsou obě substance v subjekt-objektovém vztahu, v němž oba póly stojí proti sobě. Podescartovská filozofie se snažila tuto protikladnost řešit tím, že jeden pól převedla na druhý, subjekt na objekt a naopak nebo obě substance rozdělila v pluralitu hmotných (atomy) či duchovních (monády) jednotek. Filozofie se tak dostala do extrémních poloh naturalismu nebo subjektivismu, přičemž v prvním případě člověk, jeho duševno a svoboda byly eliminovány, zatímco v druhém případě byla příroda pohlcena vědomým subjektem, a tím měla být nastolena nahodilost a neodpovědnost. V tomto případě byla věda nemožná. V předcházejícím případě, u naturalismu a naturalizace duševna, postupovala věda more geometrico, čímž se všechno přeměnilo v objekt a zvěcnilo. Mezi věcmi platil kauzální nexus, kvality se převáděly na kvantity, a tak zůstala jen vy-preparovaná kostra ideálních obrazců a částic, podléhajících matematicko-geometrickému zpracování. Názorná, smyslově prožívaná skutečnost byla obětována abstraktním, obecně platným vztahům – přírodním zákonitostem, jež využívala matematická přírodověda k ovládní přírodních sil. Subjekt měl snahu podřít si objekt, člověk se snažil ovládat pří-

rodu. Věda již nehledala místo člověka v přírodě a smysluplný řád věcí, ale usilovala o vládu nad přírodou a lidmi ve jménu partikulárních mocenských zájmů. Člověk buď ztratil svobodu, nebo naopak si osvojoval právo na neomezenou svobodu zakládající relativismus.

Před řešením tohoto dilematu stála filozofie v době, kdy Husserl, po absolvování studia matematiky, začal na doporučení T. G. Masaryka studovat filozofii u Brentana ve Vídni. Franc Brentano se mj. zabýval lidskou psychikou a postavil se proti naturalizaci duševna svým učením o fenomenech a intencionalitě. Na duševno se neřídil z hlediska objektu, podléhajícího geneticko-kauzálním vztahům, nýbrž z hlediska subjektu, vyznačujícího se intencionalitou, tzn. zaměřením na předmět. Podle něho se psychologie zabývá psychickými fenomény, jež se vyznačují „intencionalní mentální inexistencí“. Husserl nadřazoval duchovno přírodě a připodobňoval ji k ostrovu v moři ducha. Duch u něj představoval svobodu, tvořivou aktivitu schopnou objektivizovat hyletický proud vědomí, a tak vytvářet předmětné ideální podstaty (eidos). Husserlova fenomenologie se měla obracet k věcem samým, k prožívání – nezajímala ji geneze ani kauzalita věcí. Husserl při svém hledání tohoto tvořivého čili konstitutivního ducha vyšel z Descartovy metodické skepse, ale nezůstal u empirického vědomí, nýbrž postoupil do hlubší absolutní vrstvy subjektu za pomoci redukce a epoché, což znamená vyřazení nejen všech předsudků včetně vědeckých, ale také generální teze o jsočnosti světa. Tak se podle něho otevře zcela nová, dosud neznámá půda subjektu, kde může nezainteresovaný fenomenologický divák nazírat konstitutivní aktivity, jež probíhají v korelaci: akty vědomí a jím odpovídající předměty (noesis – jak? a noema-co?). Toto reziduum vědomí nazval Husserl transcendentální subjektivitou. Jan Patočka svou kritiku Husserla začal právě u tohoto vyredukování čistého vědomí. Provedl ji za pomoci epoché, v jejíž aplikaci podle něho nebyl Husserl důsledný, když ji nevztáhl na samotné transcendentální ego, jež tak zůstalo jsoucím. Podle Patočkova vlastního pojetí není epoché vyřazením jsoucího světa, ale „patří k postojům, které jsou negativní povahy... Je to...

1) Patočka, Jan: Přirozený svět jako filozofický problém, Čs. Spisovatel, Praha 1992, s. 9.

v nicotnění založený modus vztahování... Vzniká tím prožitek svobody, nevázanosti jsooucnem². Husserl se snažil na bázi transcendentální subjektivity odstranit roztržku mezi prožitkovým světem (přirozeným světem) a vědou, jejíž obraz světa považoval za falešný a vykonstruovaný. Podle něj nelze měřit původní prožitkový svět vykonstruovanými vědeckými (přírodovědeckými) pojmy, vytvářejícími umělé a zjednodušený obraz světa. Svět vědy není autonomní, ale je závislý na přirozeném světě a teprve na něm lze budovat vědu a pravdivé poznání. Kritikové Husserla nepovažovali za nutné řešit dilema přirozený svět – věda pomocí konstituce transcendentálního subjektu. Heidegger s tímto pojmem vůbec nepracoval a Patočka ho posléze nahradil subjektem tělesného pohybu. Od kritiky subjektu se záhy dostal ke kritice „objektu“, tj. světa jako celku. Je rozdíl mezi vědomím o světě a vědomím o jednotlivých věcech. Husserl vycházel z toho, že o věcech máme vědomí jako „o objektech v horizontu světa“. Věci tedy zaujímají místo v různých horizontech světa, zatímco svět je horizontem všech horizontů. Ale podle Patočky je svět vůči věcem předchůdný a Husserl se tedy mylil, jako v případě transcendentálního vědomí, když i svět v celku považoval za stejně jsoucí. Jeho myšlenka „světa jako univerza jsooucího [je] nemožný akt... svět jakožto horizont právě není předmět, a tedy také nemůže být žádným předmětem soudu – teze“³. Není to souhrn předmětů, ale množina možností, jež přesahují danost směrem do budoucnosti.

Zde se objevuje zřetelné působení M. Heideggera na J. Patočku a jeho vliv je patrný od 50. let. Nejvýrazněji se to projevilo v nedokončené studii nazvané Negativní platonismus, kde Patočka aplikuje ontologickou diferenci jsooucnobytí (nicota) na Platonovo učení o ideách. Ideu zbavuje jsooucností, chápe ji jako „moc odpředmětňující, moc distance vůči kterémukoliv možnému předmětu“⁴. Jan Patočka své pojetí fenomenologie stále více odputává od Husserlova vlivu, přiklání se k Heideggerovi a radikalizuje svůj názor. To znamená, že stále důsledněji vychází z feno-

menologie jako učení o jevech a podmínkách jejich zjevování. Fenoménní je to, co se samo vyjevuje, a to je bytí jsooucího (pravda bytí). Zjevování je protichůdný děj, při němž vystupování na světlo – svět je současně ztrácení se do tmy, nicoty, bytí. Bytí tak „vystupuje“ jako nezjevná podmínka možnosti zjevování. Patočkovy meditace o přirozeném světě – jeho ústřední téma – prošly na své cestě řadou modifikací: od transcendentální subjektivity a tělesného pohybu, přes bytí na světě a pobyt lidské existence, k filozofii subjektivity a praxe a nakonec ovlivnily koncepci Kacířských esejí o filozofii dějin. Heidegger nepopírá jen subjekt-objektovou filozofii novověku, ale celé metafyzické období dějin myšlení a restituje ontologickou filozofii, která se ptá po bytí, přesněji po smyslu bytí (což je u něj bytí k smrti), v níž centrální místo zaujímá pobyt na světě (Dasein). Neklade otázku po cogito, ale ptá se po sum. Heidegger překonal naturalismus, ale nevyhnul se docela antropologismu. Neboť pro něj je pobyt „jsooucnem, kterému v jeho bytí běží o jeho vlastní bytí“. Člověk je médiem vyjevování bytí a nachází se ve způsobu danosti i nedanosti. Je vržen do světa, ale svět jako nabídka možnosti mu umožňuje stávat se sám sebou – existovat. Člověk spěje ke smrti jako k „nemožnosti možného“ (nicotě). Člověk přežívá jen díky starosti o své bytí, a to není pouhé nazírání věcí, ale potřeba s nimi manipulovat a užívat je k obstarávání životních potřeb. Patočka do koncepce přirozeného (předteoretického) světa zakomponoval i tuto myšlenku o věcech – nástrojích, jež vystupují ve funkci služeb. Je to svět porozumění, založený na souvislostech světa a z nich vycházejících odkazů, daných v životní praxi. Tento svět našeho života pojímá věci člověka v jejich smysluplnosti a sounáležitosti.

Jan Patočka v Heideggerově pojetí existence shledává pozůstatek filozofie vědomí (subjektivity) a vyrovnává se s ní tím, že za aktéra světa našeho života stanovuje tělesný pohyb. Jde o ontologický pohyb ve smyslu Aristotelovy energie. Tento pohyb se vztahuje ke dvěma referentům – Zemi a Nebi. Ve své poslední autokritice, která se týkala antropocentris-

2) Patočka, Jan: Co je fenomenologie? In: Husserl, Edmund: Idea fenomenologie, Oikuméné, Praha 2001, s. 94.

3) Tamtéž, s. 95.

4) Patočka, Jan: Negativní platonismus, Čs. Spisovatel, Praha 1990, s. 54.

mu subjektu, dospěl k asubjektivní filozofii, v níž „svět bez center, svět zcela necentrováný je možný“. Patočka rozlišuje tři pohyby lidské existence, jejichž názvy uvádíme v upravené podobě: pohyb 1) akceptace (zakotvení), 2) sebezprodloužení (odcizení), 3) znovuzískání (pravdy). První pohyb vychází z analýzy domova a liší se od Heideggerovy vrženosti do světa; týká se akceptace na úrovni rodiny. Druhý pohyb, jenž podává analýzu cizoty (Heideggerova každodennost) s její odosobněností (ono se), je založen na fungování hospodářství a výroby. Třetí pohyb se vztahuje k duchovnímu člověku, který se rodí z ořesu zaběhnutých životních jistot a přesahu fakticity. Tím se otevírá možnost společenství spolubližných – života v pravdě. To ukazuje na jiné vyústění Patočkovy filozofie přirozeného světa, než byly konsekvence Heideggerovy ontologie. Jsou to myšlenky, jež můžeme nalézt v různých prohlášeních Charty 77, která odpovídají životním postojům „nepolitického politika“. V Kacírských esejích se pohyby lidské existence promítají do dějin prohibujících v historickém čase. První pohyb tvoří mýtický čas „předdějinnosti“. Vrcholem dějin je období platónské péče o duši. Současně evropské dějiny (období pozdní doby) je permanentní válkou, jež ukazuje, s Husserlem řečeno, na krizi evropské racionality a lidstva – důsledek to vlády vědotechniky, ústící do totalitního systému manipulace. Patočka nachází emancipační subjekt k znovuzískání lidství v solidaritě ořesených. „Prostředkem jak tento stav překonat, je solidarita ořesených. Solidarita těch, kdo jsou s to pochopit, oč běží v životě a smrti a následkem toho v dějinách. Že dějiny jsou tento konflikt pouhého života, holého a spoutaného strachem, se životem na vrcholu, který neplánuje budoucí věsní dny, nýbrž vidí jasně, že všední den, jeho život a „mír“ mají svůj konec. Pouze ten, kdo je s to pochopit tuto věc, kdo je schopen obratu, metanoia (μετάνοια), je duchovní člověk... Solidarita ořesených se buduje v pronásledování a nejistotách: to je její fronta, tichá a postrádající reklamy a senzacce i tam, kde se jí tento úsek vládnoucí Síly hledí zmocnit.“⁵ Tato myšlenka se stala základem Patočkovy koncepce Charty 77 a ovliv-

nila i jeho občanské postoje obhajující lidská práva a nakonec nad prospěch povýšila obět.

Jan Patočka patří také k naší univerzitě (MU). Tady působil v letech 1946-48 (Pedagogická fakulta) a 1966-68 (Filozofická fakulta). Článek vznikl u příležitosti stého výročí narození a třicátého výročí úmrtí tohoto našeho předního filozofa.

J. VÍTEK

Vzpomínka na doc. Pavla Beneše

* 11. 6. 1907, Lanžhot
† 30. 4. 1985, Brno

Letos v červnu uplyne sto let od narození doc. PhDr. Pavla Beneše, CSc., významného českého lingvisty a vysokoškolského učitele, romanisty, jehož vědecká a pedagogická činnost zahrnuje široké spektrum jazykovědných oborů (obecnou a románskou lingvistiku, toponymii, historickou mluvnici románských jazyků, francouzštinu, rumunštinu a rétorománštinu). V následujících řádcích chceme proto alespoň v krátkosti připomenout životní osudy a působení vědce, který si svou činností získal uznání nejen doma, ale i za hranicemi.

Po maturitě studoval doc. Beneš v letech 1926-1931 latinu a francouzštinu na Filozofické fakultě MU v Brně u vynikajících učitelů, u klasického filologa profesora Františka Novotného a u romanisty Hertwiga Janíka, který v něm vzbudil zájem o rumunštinu. Na Janíkův popud se přihlásil ke studijnímu pobytu na univerzitě v Bukurešti, který absolvoval pod vedením profesora Ovida Densusjanu. Pod jeho vlivem si za téma disertační práce zvolil negaci v rumunštině. Po skončení studií vyučoval osmnáct let na gymnáziích (Lučenec, Košice, Znojmo, Brno), než v roce 1950 nastoupil jako odborný asistent na filozofickou fakultu v Brně, kde už od roku 1939 působil jako lektor rumunštiny. V roce 1960 získal na pražské Univerzitě Karlově titul kandidáta věd za práci *O postavení adjektivního přívlastku – antepozice a postpozice – v rumunštině*. Roku 1963 se habilitoval prací *O neurčeném, vše-*

5) Patočka, Jan: Péče o duši, Sebrané spisy 3, Oikuméné, Praha 2002, s. 129-130.